

УДК 94 (477.52)

Віра Іванова

ДІЯЛЬНІСТЬ М. І. ДРАГОМИРОВА В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Розглянуто найважливіші етапи і характерні особливості діяльності М. І. Драгомирова на посадах викладача і начальника Миколаївської академії Генерального штабу. Висвітлено роль особистості педагога у розв'язанні навчально-виховних і адміністративних питань.

Ключові слова: Михайло Іванович Драгомиров, Миколаївська академія Генерального штабу, тактика, педагогічна діяльність, публічні лекції.

В умовах розбудови системи військової освіти особливого значення набуває розробка педагогічних концепцій та програм розвитку військово-навчальних закладів, пропозицій щодо підвищення якості підготовки військових фахівців, впровадження ефективних методик навчання. Одним із шляхів реалізації цих завдань є вивчення історичного досвіду, а саме залучення до науково-практичного обігу надбань видатних військових діячів минувшини.

У зв'язку з цим глибокий інтерес викликає військово-педагогічний доробок Михайла Івановича Драгомирова (1830–1905) – видатного воєначальника, державного діяча, вченого і, насамперед, педагога, автора революційної для свого часу концепції виховання й освіти військовослужбовців.

Об'єктом цього дослідження виступає навчально-виховна й адміністративна діяльність М. Драгомирова.

Предметом дослідження – період служби педагога у військових навчальних закладах, з якими пов'язувалася його діяльність та певна частина наукової спадщини.

Необхідність розширення знань про службовий шлях М. Драгомирова в системі військової освіти визначила мету цього дослідження, що реалізується через низку завдань: простежити основні етапи службового шляху М. Драгомирова на освітянській ниві, розглянути основні напрямки його діяльності та методи їх реалізації на посадах викладача і начальника Миколаївської академії Генерального штабу, розкрити особистісні характеристики М. Драгомирова – педагога й адміністратора.

Одними з перших до аналізу педагогічної діяльності М. Драгомирова звернулись його сучасники – О. Лукомський [15], Е. Свідзінський [32], М. Бонч-Бруєвич [2], Є. Андрієвський [1], І. Філіппенко [33], М. Гліноєцький [3], А. Денікін [5].

У радянський період питання військово-педагогічної теорії М. Драгомирова розглядали С. Дмитрієв [7], В. Дерман [6], П. Зайцев [12], Д. Земсков [14]. Втім, лише у 1956 р., в СРСР вийшов односторонній вибраних праць М. Драгомирова – на сьогодні бібліографічна рідкість [8]. При цьому у передмові до творів наполегливо вказувались "помилки і хиби" автора, що виражались головним чином у його "надкласовому підході" до розглянутих проблем. Аналогічним чином у військових училищах і академіях учення М. Драгомирова подавалось у загальних рисах, без визнання його видатним мислителем і педагогом. Тож, до глибокого вивчення педагогічного досвіду М. Драгомирова повернулись лише в кінці ХХ ст.

Серед досліджень цього часу слід відзначити праці О. Огнєва [18], В. Мухи [17], С. Рябова [31] та інших. Однак основна увага науковців зосереджена на теоретичній складовій цього питання ("Драгомирівській" концепції навчання і виховання військовослужбовців), без аналізу практичного особистого внеску М. Драгомирова у справу розвитку військової освіти.

Окремий інтерес становить історико-біографічна повість "Михайло Драгомиров", у якій її автором А. Матвієнком зроблений найбільш повний життєпис видатного генерала. Водночас у праці відсутній науковий апарат, який дозволив би розглядати викладений матеріал як документально достовірний [16].

Кар'єра майбутнього генерала розпочалась у 1856 р. – із закінченням Миколаївської академії Генерального штабу. Глибокий розум, наполегливість у навчанні, неабияке прагнення опанувати сутність військової справи до найменших дрібниць забезпечили йому значний авторитет серед викладачів і вихованців академії і, зрештою, вирішили його професійну долю. У січні 1858 р. штабс-капітан М. Драгомиров був відряджений від відомства військово-навчальних закладів закордон, маючи завдання зібрати нові дані про стан іноземної військової справи, а після повернення включити їх до лекцій з предмету тактики [25, арк. 2]. Визначальну роль у цьому відіграла позиція начальника Головного штабу з військово-навчальних закладів генерал-ад'ютанта Я. Ростовцова, відомого своєю особливою увагою до молодих військових талантів. У листі до начальника академії

Генерального штабу Я. Ростовцов окремо наголосив на тому, щоб у числі обраних для відрядження за кордон офіцерів обов'язково був і М. Драгомиров [20, арк. 1].

Молодому офіцеру доручалося відвідати низку європейських країн: Пруссію, Ганновер, Бельгію, Францію, Алжир, Сардинію та Вюртемберг – і ознайомитись з місцевими особливостями військового мистецтва [20, арк. 21 зв.]. Розуміючи серйозність і масштабність покладеного на нього завдання, М. Драгомиров звернувся до керівництва штабу з доповіддю, у якій детально роз'яснив власне бачення мети і завдань закордонного відрядження. Зокрема, свою місію за кордоном він убачав у вивченні таких аспектів військової справи як: особливості викладання тактики в іноземних військово-навчальних закладах (особливо германських); методи окремого і масового навчання солдат, їх моральне виховання; стан внутрішнього побуту військ, особливості взаємовідносин представників різних щаблів військової ієрархії, мистецтво маневрування під час великих військових зборів, влаштування таборів; організація, способи комплектування армій та термін військової служби, способи та швидкість пересування військ тощо – тобто усього, що складає предмет тактики у теоретичному і практичному відношенні [20, арк. 11–12 зв.].

Згідно з правилами, встановленими для відряджених, на М. Драгомирова також покладался обов'язок кожні два місяці надсилати до штабу звіт про проведену роботу, а після повернення не менше чотирьох років пропрацювати у Миколаївській академії Генерального штабу викладачем предмету, що вивчався за кордоном [20, арк. 22].

Відрядження мало тривати близько року, але через розв'язання навесні 1859 р. австро-італо-французької війни М. Драгомиров подовжив термін закордонного відрядження ще на рік і залишився при штабі Сардинської армії [30, арк. 13]. Перебування в умовах бойових дій дало змогу молодому офіцеру детально і неупереджено ознайомитися з практикою ведення війни європейських країн, зокрема, спостерігати за перебігом Маджентської військової операції та битви під Сольферіно [9].

Досягнувши мети відрядження, 1 жовтня 1859 р. М. Драгомиров повернувся до Петербургу [30, арк. 13] і невдовзі представив "Нариси австро-італо-французької війни 1859 р.", де серед основних причин перемог і поразок назвав моральний стан армії та її начальників. На думку аналітика, основна увага полководця має бути зосереджена на моральній підготовці військ. Від цієї позиції Михайло Іванович більше ніколи не відступав, у тій чи іншій мірі пропагуючи її на сторінках своїх праць [9].

5 листопада того ж року конференція (викладацька рада – автор) академії Генерального штабу ухвалила кандидатуру М. Драгомирова на посаду ад'юнкт-професора тактики, а 25 січня 1860 р. цей вибір був затверджений наказом начальника Головного штабу з військово-навчальних закладів [21, арк. 1, 11–12 зв.]. У грудні 1860 р. Михайла Івановича було переведено на посаду виконувача обов'язків професора тактики [22, арк. 1, 8, 9], у жовтні 1862 р. – на посаду професора цього ж предмету [23, арк. 4, 9].

60–70-ті рр. XIX ст. – час найвищого розквіту академії, коли вона по праву вважалась воєнно-науковим центром Російської імперії. Тут викладали провідні професори, проводились розробки в галузі військової педагогіки. Зокрема, зміна програми тактики і методики її викладання пов'язувалися з іменами М. Драгомирова і Г. Леєра. Завдяки зусиллям педагогів у навчальній програмі з тактики усувався її поділ на нижчу і вищу (низка тем останньої читалося в рамках курсу стратегії, а решта увійшли в загальну програму), значно більше уваги приділялося питанням виховання військ. Велике значення для розвитку військової думки мало об'єднання в 1865 р. трьох основних академічних курсів (тактики, стратегії та військової історії) в рамках однієї кафедри військового мистецтва, штатний склад якої визначався трьома професорськими і двома ад'юнкт-професорськими посадами для концентрації зусиль у розробці наукових проблем [13, с. 29–30].

Викладацька діяльність молодого педагога не обмежувалась стінами Миколаївської академії Генерального штабу. В 1863/64 навчальному році М. Драгомиров викладав курс тактики у навчальному піхотному батальйоні, а упродовж 1865–1866 навчального року – у Михайлівському артилерійському училищі [1, с. 33]. Крім того, талановитий педагог був помічений при дворі: упродовж 1861–1863 рр. він читав курс тактики й військової історії цесаревичу Миколі Олександровичу, а у 1866–1868 рр. ті ж предмети великим князем Олександром Олександровичу (майбутньому імператору Олександром III) і Володимирі Олександровичу [4].

Характеристику викладача М. Драгомирова зберігають спогади його вихованця – юнкера Михайлівського артилерійського училища, в подальшому Чернігівського губернатора Є. Андрієвського. З неприхованим захопленням мемуарист зауважував, що Михайло Іванович відразу завоював симпатії юнкерів. Його лекції з тактики відзначались високим ступенем інформативності, всебічністю розгляду навчального матеріалу, доповнювалися яскравими фактами з військової історії та психології. У поясненнях викладача не було претензійності, він не вдавався і до модного серед молоді лібералізму.

У той же час, лекції М. Драгомирова відзначались неабиякою демократичністю – кожен юнкер міг без особливої церемонії підійти до професора із запитанням і сподіватися на розгорнуту відповідь або навіть імпровізовану лекцію. М. Драгомиров, одержуючи серед таких питань масу незрілих і наївних, анітрошки не підкреслював при цьому чию б то не було нерозвиненість, відповідав серйозно і старанно, прагнучи зробити так, щоб усе, що здається недосяжним для розуміння врешті стало зрозумілим. Вселяючи в кожного з вихованців військовий дух, М. Драгомиров прагнув піднести поняття про людську гідність, і, за вродженим почуттям, у кожному з наймолодших поважав людину. Тож юнкери були так захоплені умілим, але простим і зрозумілим словом "усім професорам професора", що інколи наважувались пропускати інші, не менш важливі предмети лише для того, щоб відвідати лекцію М. Драгомирова [1, с. 51–54].

Іспити з тактики були такими ж цікавими, як і заняття. Формально вони нічим не відрізнялися від усіх інших: кожен з тих, хто екзаменувався, брав білет і починав відповідати, але професор непомітно переходив на інші питання, перетворюючи іспит на бесіду. Деякі з юнкерів жваво відповідали завчене, але, одержавши питання, що виходить за рамки навчальної програми, відразу губилися. Таких учнів екзаменатор лише підбадьорював, надаючи їм можливість спокійно продовжити відповідь за білетом [1, с. 363].

Упродовж червня-серпня 1866 р. відбулась друга робоча подорож М. Драгомирова закордон: у статусі військового агента полковник перебував при штабі пруської армії, спостерігаючи за перебігом австро-прусської воєнної кампанії [30, арк. 13 зв.]. Відрядження дало змогу проаналізувати військовий потенціал воюючих сторін і ознайомитись з особливостями пруського військового мистецтва. Перебуваючи в умовах бойових дій, М. Драгомиров надіслав до редакції журналу "Руський інвалід" низку тематичних статей, а після повернення презентував працю "Нариси Австро-Прусської війни 1866 року", у якій, спираючись на факти, зібрані в ході кампанії, розвинув тезу про першорядність людського чинника у військовій справі [10].

Керівництво академії, зважаючи на особливу увагу військовослужбовців до аналітичного таланту М. Драгомирова, запропонувало провести серію публічних лекцій, присвячених подіям австро-прусської війни. Начальники дивізій, полкові командири військ гвардії та інші високопосадові особи, а також до 300 штаб і обер-офіцерів різних родів військ були в числі постійних слухачів М. Драгомирова; на деяких лекціях кількість присутніх зростала до 500 осіб. Згідно зі свідченням начальника академії О. Леонтьєва, лекції професора відзначались живою, образною розповіддю, всебічністю розбору військових дій, ретельним роз'ясненням їх найбільш характерних і важливих аспектів. Зокрема, М. Драгомиров звернув увагу на вплив організації, дисципліни і військового духу армії на успіх її дій у бою [24, арк. 2 зв. – 3].

У лютому 1869 р. професор військового мистецтва генерал-майор М. Драгомиров отримав посаду начальника штабу Київського військового округу і залишив Миколаївську академію Генерального штабу, де викладав тактику упродовж 9 років. Академія з сумом прощалася зі своїм педагогом. За словами академічного звіту, "генерал Драгомиров, будучи щиро відданий своїй справі, мав цінну для викладача здатність заохочувати до занять своїх слухачів і розвивати в них любов до вивчення предмету, що викладався ним. Якщо додати до цього й літературні праці генерал-майора Драгомирова, що служили поширенню тактичних пізнань взагалі в нашому військовому суспільстві, то не можна буде не визнати, що академічна конференція має повне право шкодувати про втрату Академією такого викладача" [3, с. 255].

Проте, через 19 років М. Драгомиров знову повернувся до стін alma mater: пройшовши через російсько-турецьку війну 1877–1878 рр., вже у чині генерал-лейтенанта М. Драгомиров очолив Миколаївську академію Генерального штабу, розпочавши нову сторінку її історії. Призначення на посаду відбулось 1 квітня 1878 р. [30, арк. 9]. Серед привітань, що надійшли на адресу нового начальника академії, був і лист від всесвітньовідомого пруського фельдмаршала і почесного члена Миколаївської академії Генерального штабу Мольтке, з яким М. Драгомиров познайомився у 1866 р. під час перебування на театрі австро-прусської війни. Висловлюючи жаль з приводу смерті попереднього начальника академії генерал-лейтенанта О. Леонтьєва, фельдмаршал водночас зауважив, що вважає кандидатуру М. Драгомирова гідною цієї високої посади [26, арк. 28].

Основним завданням перетворень під керівництвом М. Драгомирова стало збільшення кількості офіцерів, що проходять через академію, які в той же час повинні були зберегти високий ступінь підготовки до служби в Генеральному штабі. Так, на початок 1879–1880 навчального року загальна кількість офіцерів в академії досягло 202, тоді як раніше ця кількість не перевищувала 100 осіб [3, с. 316, 319]. Внаслідок збільшення слухачів академії, стало необхідним збільшити її штат і суми, що виділялися на оплату викладацьких послуг, проїзду і мешкання офіцерів, що відряджаються, а також на книги, карти, інструменти, нові меблі для аудиторій та інші витрати. Наміри М. Драгомирова й у фінансовому, і в кадровому відношенні були задоволені лише частково.

Проте, при наданні академії в 1881 р. додаткового кредиту, її начальнику було надано безумовне право витрачати на потреби закладу всі залишки від кошторисних сум, не повертаючи їх в державне казначейство [3, с. 321].

Істотне поліпшення відбулось у питанні комплектації бібліотечного фонду академії. Замість літографованих збірників лекцій з'явилися праці, виготовлені друкарським способом – переважно за рахунок академії або за її сприяння. Загалом станом на 1882 р. академічна бібліотека вміщувала близько 50 тис. томів, серед яких зберігалась значна кількість дублікатів всіх найбільш необхідних для офіцера військових видань [3, с. 332]. М. Драгомиров у 1879 р. презентував одну з найвідоміших своїх праць – "Підручник тактики", який більше 20 років слугував основним навчальним посібником з відповідного предмету.

Як і у попередні роки служби в академії, М. Драгомиров перейняв на себе викладання тактики, а саме вступ до курсу і відділ про освіту і виховання військ [3, с. 322]. Безпосереднє спілкування з вихованцями допомагало М. Драгомирову розпізнавати їх потенційні здібності, бачити причини труднощів навчання та можливі способи їх подолання, а відтак – діяти за принципом "установ для людини, а не людина для установ". Цікаво, що саме за М. Драгомирова до навчання у старшому та додатковому класах стали допускати вихованці з проблемами в успішності – звичайно, за умови, що вони обов'язково поліпшать свої показники. Так, у 1879 р. до старшого класу академії було переведено 58 офіцерів, хоча лише 45 з них могли похвалитися успішним складанням іспитів. Наступного року з молодшого класу до старшого вступило 69 офіцерів, із старшого класу на додатковий курс – 53, між тим як згідно з уставом академії повинні були залишитись 38 і 43 офіцери відповідно. Зазначимо, однак, що кожен випадок такої поблажливості був розглянутий і схвалений конференцією академії та Головним штабом управління військово-навчальними закладами, а, отже, ні в якому разі не міг бути витлумачений як перевищення начальником академії його посадових повноважень [27, арк. 1–2].

З іншого боку, за ініціативи М. Драгомирова заборонялися перевідні та випускні переєкзаменування, хоча спочатку ця практика була досить поширеною. Такі обмеження викликали невдоволення деяких вихованців, які не звикли до наполегливої праці й дотримання дисципліни. Стараннями цих офіцерів у Петербурзі поповзли чутки, ніби в академії завчасно визначається кількість учнів, які мають продовжити навчання. Зрештою, вони набрали такого розголосу, що змусили М. Драгомирова звернутися до воєнного міністра з доповідною запискою, виклавши у ній згадану статистику переведу слухачів академії у чергові класи. При цьому М. Драгомиров зазначив, що завчасне визначення кількості офіцерів, які мають навчатися далі, практично неможливе, бо оцінка їхніх знань залежить від надто великої кількості осіб, що позбавляє змоги впливати на неї у бік упередженої суворості чи упередженої поблажливості [27, арк. 1–2].

На наш погляд, ясність у це, здавалось би, протиріччя нововведень М. Драгомирова вніс генерал-лейтенант О. Лукомський (до речі, чоловік доньки М. Драгомирова Софії) у мемуарному творі "Нариси з мого життя". Навчаючись в академії вже після того, як Михайло Іванович залишив посаду її начальника, О. Лукомський неодноразово чув розповіді про те, що М. Драгомиров особисто вносив правки у "випадковості іспитів" (йшлося, насамперед, про ситуації, коли здібні офіцери через певні неприємні випадковості отримували на іспитах незадовільні оцінки і навпаки – коли ті, що знали декілька питань, витягали "щасливі" білети). Генерал відмінно знав увесь склад офіцерів, які проходили навчання, постійно і з різних питань розмовляв з ними і робив висновки про придатність або непридатність їх для служби у Генеральному штабі. А потім – у руках начальника академії була маса способів і можливостей, щоб просувати одних і "топити" інших.

За розповідями, почутими О. Лукомським, для того, щоб визначити, хто з офіцерів гідний прикомандирування до Генерального штабу, Михайло Іванович навіть користувався щорічною поїздкою випускників у Кронштадт, де після огляду міста і флоту відбувалося частування. М. Драгомиров уживав алкоголь і не перешкоджав іншим, але при цьому наполягав: пий, але знай міру, а не можеш – не переходи межі і до п'яного стану не напивайся.

Коли пароплав з випускниками прибував до Петербурга, М. Драгомиров ставав біля трапу і пропускав повз себе всіх офіцерів, зупиняючи деяких і розмовляючи з ними. І горе було тим, хто опинявся п'яний: такий у Генеральний штаб не потрапляв.

"Багато хто говорив, що вся система М. Драгомирова була заснована на свавіллі, – додавав до цього О. Лукомський, – але я особисто вважаю, що, відмінно знаючи весь склад офіцерів-слухачів Академії та постійно за ними спостерігаючи, він вносив дійсний коректив у випадковості екзаменаційної системи. Звичайно, могли бути одиничні помилки, але те, що було під час мого перебування в Академії, коли, фактично, ні начальник Академії, ні професори не знали складу слухачів Академії і за ним не спостерігали, було набагато гірше і "відбір" для переходу на додатковий курс був слабкий" [15].

Далекий від практики муштри і "дресування", М. Драгомиров прагнув до виховання внутрішньо вільного, мислячого, дієвого захисника Вітчизни, гідної людини – не лише в розумовому, а й у моральному відношенні. Цікавий факт: будучи відданим монархістом, М. Драгомиров ніколи не вдавався до поліцейсько-жандармських прийомів придушення революційних настроїв серед слухачів академії. Більше того, коли у 1885 р. декілька офіцерів були звинувачені в революційній діяльності і ув'язнені в Петропавлівській фортеці, М. Драгомиров, розмовляючи з цього приводу із слухачами академії, зазначив: "Я з вами говорю як з людьми, зобов'язаними мати свої власні переконання. Ви можете вступати в які завгодно політичні партії. Але перш, ніж поступити, зніміть мундир. Не можна одночасно служити своєму царю і його ворогам" [5, с. 150].

Повернувшись до педагогічної діяльності, М. Драгомиров знову увійшов до кола викладачів царствених осіб. У 1880 р. генерал очолив екзаменаційну комісію, яка приймала іспити з фортифікації, військової адміністрації, військових уставів та артилерії у великого князя Павла Олександровича [28, арк. 1–5]. Згодом – у середині 1880-х рр. М. Драгомиров викладав предмет бойової підготовки військ цесаревичу Миколі Олександровичу (майбутньому імператору Миколі II) [19].

Час перебування М. Драгомирова на посаді начальника Миколаївської академії Генерального штабу співпав з часом масштабного переходу армії на нові зразки ручної і артилерійської зброї та перебудови фортець. Військовий міністр П. Ванновський, усвідомлюючи небезпечну можливість безпідставних багатомільйонних витрат, вважав за потрібне перевіряти доцільність усіх технічних новинок, для чого неодноразово звертався до М. Драгомирова з пропозицією розглянути той чи інший технічний проект на публічній лекції в академії Генерального штабу, викликаючи при цьому опонентів. За твердженнями сучасників, цей адміністративний прийом, вельми улюблений П. Ванновським, зберіг не один десяток мільйонів у державній скарбниці [33].

Взагалі у випадках, коли, на думку М. Драгомирова, та чи інша військова традиція вимагала корінних змін, він не боявся говорити про неї навіть на найвищому рівні. Варто згадати лекцію для блискучої публіки з генералів, штабс і обер-офіцерів, у присутності цесаревича Олександра Олександровича, на якій професор відкрито виступив з думкою про згубний вплив "затуркування оглядами", пояснюючи її формулою "н/о = у" (навчання, ділене на огляди, дорівнює успіху, тобто чим більше оглядів, тим менший успіх). В епоху повального захоплення оглядами подібне твердження стало революційним. "Пам'ятаємо шипіння зміїне, хоч і в кулак", – згадував один з прибічників М. Драгомирова реакцію багатьох присутніх на лекції військовослужбовців [33].

13 серпня 1889 р. генерал-ад'ютант М. Драгомиров отримав призначення на посаду командувача військами Київського військового округу. Зважаючи на довголітню і надзвичайно плідну працю М. Драгомирова на освітянській ниві, конференція Миколаївської академії Генерального штабу одноголосно постановила вибрати його почесним членом конференції і розмістити портрет видатного педагога в одній із академічних зал [29, арк. 1, 21].

У межах компетенції командувача військами Київського військового округу М. Драгомиров продовжував педагогічну роботу, головним чином – через друковане слово, під час оглядів і вчень, проте до безпосередньої викладацької діяльності він більше не повертався. Загалом значення діяльності М. Драгомирова - педагога важко переоцінити. Під впливом генерала виховано декілька поколінь військовослужбовців, його ідеї втілювалися під час російсько-турецької (1877–1878), російсько-японської і Першої світової воєн. У 1905 р., з нагоди 75-річчя М. Драгомирова, Миколаївська академія Генерального штабу вітала його телеграмою: "Ура вождю російської військової думки за ціле століття" [5, с. 134–135].

Таким чином, у системі військової освіти М. Драгомиров пройшов шлях від ад'юнкт-професора тактики до начальника академії Генерального штабу, від молодого спеціаліста до найавторитетнішого у країні військового педагога. Окрім суто викладацької та навчально-адміністративної діяльності М. Драгомиров провадив активну наукову роботу з питань військового мистецтва (з-під його пера вийшло більше 20-ти фундаментальних праць та численна кількість публікацій у періодичних виданнях). Складений М. І. Драгомировим "Підручник тактики" (1879) був найбільш популярних серед слухачів вищих військово-навчальних закладів.

У широкому значенні педагогічна діяльність М. Драгомирова, звичайно, не окреслювалась періодом його перебування на посадах викладача і начальника Миколаївської академії Генерального штабу. Тож, вивчення практичного досвіду генерала у справі виховання і навчання військ залишається актуальним для подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Андриевский Е.К. Михаил Иванович Драгомиров и военно-учебные заведения / Е.К. Андриевский // Русская старина. – 1908. – т.136. – С. 33–54, 357–372. 2. Бонч-Бруевич М. М.И. Драгомиров. Основы воспитания и образования войск / М.Д. Бонч-Бруевич // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 3. – С. 75–80; Бонч-

Бруевич М. Михаил Иванович Драгомиров в представлении "одного из многих его учеников" / М.Д. Бонч-Бруевич // Разведчик. – 1905. – № 790. – С. 932–934; Бонч-Бруевич М. Нарекания на Драгомирова // Разведчик. – 1907. – № 883–884. – С. 556–559, 570–572; Бонч-Бруевич М. Учебник тактики М. Драгомирова / М.Д. Бонч-Бруевич // Разведчик. – 1906. – № 794–795. – С. 33–34. 3. Глиноецкий Н.П. Исторический очерк Николаевской Академии Генерального штаба / Н.П. Глиноецкий. – СПб.: Типография штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1882. 4. Двадцатипятилетний юбилей генерала Драгомирова // Исторический вестник. – 1893. – ноябрь. – С. 619–620. 5. Деникин А.И. Старая армия. Офицеры / А.И. Деникин. – М.: Айрис-Пресс, 2005. – 512 с. 6. Дерман В. Драгомиров о воспитании и обучении войск / В.И. Дерман. – М., 1946. 7. Дмитриев С.С. Генерал Драгомиров / С.С. Дмитриев // Исторический журнал. – 1943. – № 5 – 6. – С.26–32; Дмитриев С.С. Взгляды генерала М.И. Драгомирова на боевое воспитание и обучение войск / С.С. Дмитриев // Военный вестник. – 1945. – № 20. – С. 37–41. 8. Драгомиров М.И. Избранные труды. Вопросы воспитания и обучения войск / М.И. Драгомиров. – М.: Военное издательство министерства обороны Союза ССР, 1956. 9. Драгомиров М.И. Очерки австро-итало-французской войны 1859 года / М.И. Драгомиров. – СПб., 1860. 10. Драгомиров М.И. Очерки Австро-Прусской войны в 1866 году / М.И. Драгомиров. – СПб.: Типография Департамента уделов, 1867. – 240 с. 11. Драгомиров М.И. Учебник тактики. Издание второе, исправленное / М.И. Драгомиров. – СПб.: Типография Министерства путей сообщения (А. Бенке). – 1881. – 488 с. 12. Зайцев Л.А. Военно-педагогические взгляды М.И. Драгомирова / Л.А. Зайцев // Военно-исторический журнал. – 1985. – № 9. – С. 72–76. 13. Захаров А.Н. Основной центр военно-научной мысли России / А.Н. Захаров // Военно-исторический журнал. – 2002. – № 11. – С. 29–36. 14. Земсков Д.И. Военно-педагогические взгляды и деятельность М.И. Драгомирова: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Земсков Д.И. – М., 1993. – 162 с. 15. Лукомский А.С. Очерки из моей жизни [Электронный ресурс] / А.С. Лукомский. – Режим доступа: <http://regiment.ru/Lib/B/20/1.htm>. 16. Матвієнко А.А. Михайло Драгомиров: [історико-біографічна повість] / А.А. Матвієнко. – К., 2006. – 312 с. 17. Муха В.А. Розвиток воєнно-теоретичних поглядів у творчій спадщині М.І. Драгомирова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 "Військова історія" / В.А. Муха. – К.: Національна академія оборони України, 2004. 18. Огнев В.О. Проблемы навчання і виховання військовослужбовців у педагогічній спадщині М.І. Драгомирова: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / В.О. Огнев. – К.: КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2001. 19. Платонов О. Николай II [Электронный ресурс] / Олег Платонов. – Режим доступа: <http://oldru.com/heroes/06.htm>. 20. Російський Державний військово-історичний архів (далі – РДВІА), ф. 544, оп. 1, спр. 451, арк. 1, 11–12 зв., 21 зв., 22. 21. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 503, арк. 1, 11–12 зв. 22. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 525, арк. 1, 8–9. 23. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 571, арк. 4, 9. 24. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 659, арк. 2 зв., 3. 25. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 678, арк. 2. 26. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 786, арк. 28. 27. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 809, арк. 1–2. 28. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 819, арк. 1–5. 29. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 958, арк. 1, 21. 30. РДВІА, ф. 544, оп. 1, спр. 1313, арк. 9, 13, 13 зв. 31. Рябов С.П. Военно-педагогические взгляды М.И. Драгомирова: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования" / С.П. Рябов. – СПб., 2005. 32. Свидзинский Э. Драгомиров как проводник идей Суворова. I-II / Э.Ф. Свидзинский // Разведчик. – 1905. – № 747–748. – С. 134–136, 153–155; Свидзинский Э. Прошлое и будущее драгомировской науки / Э.Ф. Свидзинский // Разведчик. – 1907. – № 890–891. – С. 662–665, 679–682; Свидзинский Э. Роль М.И. Драгомирова в тактической подготовке войск / Э.Ф. Свидзинский // Разведчик. – 1915. – 13 октября. – № 1301. – С. 642–643. 33. Филиппенко И.И. По поводу Высочайшего рескрипта М.И. Драгомирову / И.И. Филиппенко // Разведчик. – 1904. – № 688. – С. 1159.

Вера Иванова

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ М.И. ДРАГОМИРОВА В СИСТЕМЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВОЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Рассмотрены важнейшие этапы и характерные особенности деятельности М.И. Драгомирова в должности преподавателя и начальника Николаевской академии Генерального штаба. Освещена роль личности педагога в решении учебно-воспитательных и административных вопросов.

Ключевые слова: Михаил Иванович Драгомиров, Николаевская академия Генерального штаба, тактика, педагогическая деятельность, публичные лекции.

Vira Ivanova

ACTIVITY M. DRAGOMIROV IN PROFESSIONAL MILITARY EDUCATION OF THE RUSSIAN EMPIRE

The most important stages and characteristics of M.I. Dragomirov as a teacher and head of the Nicholas Academy of the General Staff are considered. The role of the individual of pedagogue in resolutions of educational and administrative issues is highlighted.

Key words: Michael Ivanovich Dragomirov, the Nicholas Academy of the General Staff, tactic, pedagogical activity, public lectures.